

TERMÉS

Erkel Ferenc és nemzeti operáinak történetei

Erkel Ferenc pozsonyi illetőségű muzsikus-dinasztiába született. Békés megyébe dédszülei költöztek át Pozsonyból.¹ Gyulai gyermekévei alatt megismerkedett a bécsi klasszikus kamarazenével, majd egy pozsonyi időszak következett (1822–25), amely alatt a Beethovennel is személyes kapcsolatot ápoló Heinrich Klein növendéke lett, másrészt hallotta a korabeli verbunkos-muzsika egyik legfontosabb képviselőjét: Bihari Jánost és zenekarát. 1828 és 1833 között Kolozsvárott adott zongoraleckéket; ugyanitt került kapcsolatba a bécsi születésű kismester Ruzitska Györggyel (Georg Ružička), a kolozsvári Muzsikai Társaság (majd: Zene-Conservatorium) igazgatójával és a polihisztor Brassai Sámuellel. Kolozsvárott az erdélyi arisztokrácia által létrehozott és fenntartott Farkas utcai kőszínházban hallotta az első magyar daljátékot (Ruzitska József: Béla futása). Ennek az élménynek a hatása alatt kötelezte el magát a nemzeti magyar opera ügye mellett. 1834-től a kolozsvári társulat, 1835-től pedig a budai Várszínházban működő magyar nyelvű Nemzeti Játékszín operakarnagya volt, majd rövid ideig a magyar társulatoknál magasabb szakmai színvonalat képviselő Pesti Német Színháznál tevékenykedett. 1837-től egészen visszavonulásáig a magyar operajátszás fellegvárának, a Pesti Magyar (majd: Nemzeti) Színház zeneigazgatója (Erkel első operájának 1840. augusztus 8-án tartott bemutatóján vette fel a Pesti Magyar Színház a Nemzeti Színház nevet).

Összefoglalva: Erkel pozsonyi és kolozsvári, majd budai éveit egybeesnek a magyar zenés színjátszás hőskorával, mely a Nemzeti Színház megalapításával zárult le. Hasonló fejleményeket mutat például Erkel egyik pálya- és alkotótársának biográfiája is: a librettista és zeneszerző *Egressy Béni* (1814–1851) kolozsvári színész-periódusa után Milánóban tanult énekelni, majd 1840 körül telepedett le Pesten a Nemzeti Színház tagjaként. Az első három Erkel-opera librettójának megírása (és a *Szózat* megkomponálása) mellett francia és olasz operák szövegeit fordította magyarra. Mindketten ugyanannak a kiépülő-félben lévő magyarországi opera-üzemnek voltak meghatározó tagjai.

Erkel műfaj-teremtő zeneszerzői tevékenységével hatás tekintetében legalábbis egyenrangúnak minősül karmesteri és intézményalapító működése. Karmesterként azzal, hogy bemutatta Magyarországon Mozart operáival kezdődőleg a kortárs európai opera-termés igen széles stílári keretek között mozgó repertoárját – az olasz koraromantikától (Spontini, Bellini, Donizetti) a Meyerbeer-féle Grand Opérán, illetve Verdi és Wagner művein keresztül egészen a későromantikus francia operákig (Gounod, Massenet) – megvetette a magyar operajátszás és operakultúra máig érvényes alapjait. A Nemzeti Színházi zeneigazgatóságon kívül fontos megemlíteni, hogy Erkel alapította a Filharmóniai Társaságot, az első magyar modern szervezettségű zenekari együttes és – Liszt Ferencsel együttműködve – a magyarországi felsőfokú zenei képzés intézményesítéséhez is hozzájárult (1875 és 1887 közötti zeneakadémiai igazgatósága alatt nemcsak széles körű adminisztratív tevékenységet végzett, hanem a zongora tanszék vezetését is ellátta). Az 1840-es évektől fél évszázadig Erkel zenei életünk alapító atyja volt, ekképpen alakja többszörösen és megkerülhetetlenül fontossá vált. Grandiózus, erős akaratú és szükségszerűen ellentmondásos személyiség hosszú évtizedekig ellenőrzése alatt tartotta a magyar zenetörténet legfontosabb fejleményeit, tevékenységének különböző szerepkörökre osztott

¹ A modern kori magyar zenetörténeti hagyomány kontinuitását mutatja, hogy az 1892–1893, majd 1894–1899 között Pozsonyban tartózkodó fiatal Bartók Béla egyik első tanára Erkel László volt. Másrészt az Erkel-család egyik ága a XX. század elején Marosvásárhelyre költözött, ahol máig érzékelhető módon kulcsszerepet játszott a város zenei életének alakulásában: az 1912-ben épült marosvásárhelyi szecessziós Kultúrpalotában működő Zeneiskola alapító tagja és későbbi igazgatója Henszelman Gyuláné Erkel Sarolta az 1960-as években Erkel-autográfok ajándékozásával jelezte, ha a pályakezdő ifjú komponisták némelyikét már zeneszerzőnek tartotta. Köztük volt az azóta Erkel-díjas id. Csiky Boldizsár (s ez ennek a történeti szálnak a legújabb fejleménye), aki az ideai emlékévé alkalmából gyulai felkérésre írta *Recordatio Francisci Erkel* című kompozícióját. Az Erkel-családról lásd: *D. Nagy András–Dr. Márai György: Az Erkel család krónikája. Gyula 1992.*

folytatását három fiára bízta. Végül Erkel biográfiájának sokatmondó magánéleti adaléka, hogy közéleti személyiségeink közül az elsők közé tartozott, aki elvált.

Az operák keletkezéstörténete

Magyar zenetörténeti axióma, hogy a karnagy Erkel által vezényelt európai opera-repertoárból a zeneszerző Erkel gondos szelektálás után találta meg a magyar nemzeti opera nemzetközi mintaképeit. Napjaink opera- és hangversenyélete, különösen az ideji Erkel-emlékév rendezvényei arra is rámutatnak, hogy Erkel fél évszázad magyar operatörténetét meghatározó dalművei a *Bátori Máriától az István királyig* egyenrangú társai *A sevillai borbélytól az Álarcosbálig* terjedő Rossini-, Donizetti- és Verdi-operáknak, illetve Gounod és Bizet, végül Wagner műveinek.

A 45 év alatt bemutatott kilenc Erkel-opera nemcsak az európai opera műfaj-történetére reflektál, hanem érzékenyen dokumentálja a XIX. századi magyar történelem-szemlélet, s ezáltal a nemzeti identitás változásait is.

<i>Bátori Mária</i>	(1840) – L. 20. (M. 11.) ²
<i>Hunyadi László</i>	(1844) – L. 25. (M. 18.)
<i>Erzsébet</i>	(1857) – L. 51. (M. 42.)
<i>Bánk bán</i>	(1861) – L. 53. (M. 43.)
<i>Sarolta</i>	(1862) – L. 54. (M. 44.)
<i>Dózsa György</i>	(1867) – L. 58. (M. 46.)
<i>Brankovics György</i>	(1874) – L. 64. (M. 49.)
<i>Névtelen hősök</i>	(1880) – L. 68. (M. 53.)
<i>István király</i>	(1885) – L. 71. (M. 54.)

Egyértelmű többségben vannak a tragikus cselekményű történelmi tárgyú operák (*Bátori Mária*, *Hunyadi László*, *Bánk bán*, *Dózsa*, *Brankovics*, *István király*). Jelzés-értékű, hogy a szüzsék kizárólag a mohácsi vész előtti középkori Magyarország történetéből származnak, a későbbi fejlemények ugyanis a XIX. századi történelemszemlélet számára vállalhatatlanul problematikusnak tündek.

A csak társszerzőként jegyzett *Erzsébet* – az első felvonást Doppler Ferenc, a harmadikat Doppler Károly komponálta, csak a második felvonás származik Erkeltől – látszólag szintén középkori témán alapszik, hiszen névleg Árpád házi Szent Erzsébet életét dolgozza fel, valójában azonban alig leplezetten alkalmi jellegű hódoló-opera: Erzsébet királynénak állít emléket 10 évvel a kiegyezés előtt.³ Az opera cselekménye a Szent Erzsébet és Lajos, türingiai örgróf (értsd: I. Ferenc József és Erzsébet királyné) eleve elrendelt egybekelése, illetve az ezt megkérdőjelezni látszó spontán találkozás közötti feszültségre épül. A zenei megvalósítás megindító módon kísérli meg az uralkodó-pár rokonszenvének, kegyének elnyerését. Az 1. felvonásban Doppler Ferenc egy idézet felhasználásával gesztust tesz az udvar irányába: amint azt a kinyomtatott librettó jelzi, az álrühás Lajos áriájának, illetve Lajos és bizalmasa, Kuno kereszties vitéz duettjének *dallamát szerette M[iksa bajor] herceg*.⁴ Ezek után az Erkel által komponált 2. felvonás nyitójelentében az Árpád házi szent előtt esdeklő koldusok Kölesey és Erkel kórusművét éneklik, a szabadságharc bukását követően betiltott *Hymnuszt*.

A *Sarolta*⁵ a Meyerbeer-féle vígoperai modell nyomán készült népi daljáték; ezt a vonalat folytatja majd a *Névtelen hősök* is, melyet jelen tanulmány utolsó fejezetében tárgyalok. A *Sarolta* komikus cselekménye a nép körében megjelenő álrühás király alakjára épül. Azért éppen II. Geizára és nem a legkézenfekvőbb történelmi alakra, Mátyásra, az igazságosra, mert utóbbi Erkel egyetlen jelentős pályatársának operájában is feltűnik (Mosonyi Mihály: *Szép Ilonka*).

² L = *Legány Dezső*: Erkel Ferenc művei. Bp. 1975. M = *Major Ervin*: Erkel Ferenc műveinek jegyzéke. In.: Magyar Zenetörténeti Tanulmányok. Bp. 1968.

³ Az eredeti librettó kiadása: *Erzsébet. Szövegét írta Czanyuga József, zenéjét Erkel Ferenc és Doppler Testvérek*. Pesten 1857.

⁴ *Czanyuga*: i. m. 4 sk. old. Max bajor herceg neve Doppler Ferenc autográf partitúrájának megfelelő helyén is szerepel.

⁵ A librettó kiadása: *Sarolta. Eredeti regényes víg opera 3 felvonásban. Szövegét írta: Czanyuga József*. Pest 1862.

Mielőtt a történelmi operák tárgyalására rátérnék, utalnom kell az Erkel-operák szerzőségével kapcsolatban felmerült kérdéskörre, mint a keletkezéstörténet, ha nem is legfontosabb, de nem is elhanyagolható mozzanataira. Somfai László alapvető szövegkritikai tanulmányának köszönhetően lassan már fél évszázada tudományosan feltárt ténynek számít, hogy az Erkel-partitúrák jelentős része nem Erkel Ferenc kezétől származik.⁶ 1850 után, tehát már a harmadik operával, a *Bánk bánnal* kezdődőleg a partitúrákat fokozatosan növekvő mértékben az Erkel-fiúk (Gyula és Sándor), az ún. „Erkel-műhely” tagjai jegyezték le. A jelenség különösen az utolsó opera esetében tűnt kardinális fontosságúnak: a nagyrészt Erkel Gyula által komponált *István király* (1885) ugyanis Wagner-hatást mutat. Így óhatatlanul felmerült a kérdés, hogy ez a stilisztikai orientáció valóban magától Erkel Ferentől származik-e? A filológiai feltáró-munka által keltett évtizedes zavar tisztázása folyamatban van: a 2002 óta megjelenő Erkel opera-összkiadás modern filológiai módszerekkel, széleskörű forráskutatásra alapozva igyekszik összegezni többek között a szerzősége vonatkozó tényeket is.⁷ A Zenetudományi Intézetet igazgató Tallián Tibor, a kritikai összkiadás főszerkesztőjének közelmúltban mondott nyilvános beszédei alapján a jelenlegi álláspont az, hogy Erkel egyes lejegyezési, illetve hangszerelési feladatokat valóban másokra bízott, azonban a felmerülő összes lényegi kérdésben fenntartotta magának a döntési jogot.

A történelmi tárgyú tragikus operák története

Az első magyar történelmi opera, a *Bátori Mária*⁸ keletkezésének hátterében Tallián Tibor szerint Erkelnek egy korszakalkotó felismerése állt. Az operajátszás hőskorában szerzett tapasztalatai alapján a zeneszerző tévedhetetlen érzékkel mérte fel, hogy Magyarországon csak abban az esetben lehet igazán meghonosítani az operajátszást (illetve elhallgattatni a valóságos operaháborúba torkolló irodalmár-értelmiségi kifogásokat),⁹ ha sikerül közvetlen kapcsolatot teremteni az öntudatra ébredő nemzet és az opera között, azaz: ha *magyar nemzeti operát* ír. A cselekmény a magánélet és a politikai szerepvállalás közötti összeegyeztethetetlen konfliktuson nyugszik: Kálmán király trónörökösé, István herceg első kényszerített házassága után, az ország érdekével és királyi atyja akaratával szembehelyezkedve kizárólag Bátori Máriát hajlandó elvenni, akitől már két gyereke van. A címszereplőnőt dinasztikus érdekből meggyilkolják az opera végén; a rémtett az opera folyamán már korábban felsejlik mind Máriának, mind Istvánnak romantikus rémképek formájában. A Bátori Mária operatörténeti előképeinek Bellini, Donizetti és Mercadante primadonna-centrikus át komponált olasz romantikus operáit tartjuk (Norma, Beatrice di Tenda, illetve Anna Bolena). Erkel azonban az európai operai köznyelv mellett magyaros vonásokat is használ, a verbunkos és a népies műdal jellegzetes fordulatai egyelőre még *couleur locale*ként vannak jelen.

A *Hunyadi László*,¹⁰ a magyar nemzeti opera első igazi remekművét, a bemutatót követő négy évtizedben 250 alkalommal adták elő, ezzel a Nemzeti Színház messze leggyakrabban játszott operájává vált. A nándorfehérvári győzelem után játszódó cselekmény a későközépkori Magyarország Hunyadi János és az operában is szereplő Mátyás sikereivel fémjelzett aranykorának egyik jelképes fordulatán alapul: a férfi-protagonista lefejezése a magyar történelem örökösen időszerű sorstragédiája, amint erre néhány XX. századi analógiákat felvillantó rendezés fel is hívja operalátogató figyelmét. Az első felvonásban zajló politikai dráma (a végül a *Meghalt a cselszövő* szövegkezdeti kórusral, melynek dallama csakhamar folklorizálódott), a második felvonástól a hangulati és zenei egységesség sérülése nélkül átvált a szereplők személyes drámájára. A mozdítóerőt itt az V. László–Gara Mária szerelmi szál jelenti, amit az Antonio Bonfini krónikájához, mint ősforráshoz ragaszkodó Egressy a különben jelentősen meghúzott Tóth Lőrinc-dramából vett át. A végig a veszélyeztetett főhős körül forogó cselekmény a francia történelmi nagyopera (Auber: Portici néma, Rossini: Tell Vilmos, Meyerbeer: Hugenották) mintájára utal. Emlékeztetek az opera nagyszabású tömegjelenetei: a *Királyi eskü*, az esküvői jelenetben

⁶ Somfai László: „Az Erkel kéziratok problémái”. In.: Zenetudományi tanulmányok. Szerk.: Szabolcsi Bence és Bartha Dénes. Bp. 1961. 81–158. old.

⁷ *Bátori Mária* (főszerk.: Tallián Tibor; Szacsvai Kim Katalin és Dolinszky Miklós ed.): *Erkel Ferenc Operái 1.* MTA Zenetudományi Intézet, Bp. 2002.; *Hunyadi László* (főszerk.: Tallián Tibor; Szacsvai Kim Katalin ed.): *Erkel Ferenc Operái 2.* MTA ZTI. Bp. 2006.; *Bánk bán* (főszerk.: Tallián Tibor; Dolinszky Miklós ed.): *Erkel Ferenc Operái 3.* MTA ZTI. Bp. 2009.

⁸ A Bátori Mária librettóját Dugonics András szomorú története (1794) alapján Egressy Béni írta.

⁹ Bajza József: Szózat a pesti Magyar Színház ügyében 1839 (Magvető, Bp. 1986) 37sk. old.

¹⁰ A librettót Egressy Benjámín írta, Tóth Lőrinc: Két László (1839) c. (megjelenésekor a Tudományos Akadémia díját elnyerő) drámája alapján. Az opera bemutatója (a később írt nyitány nélkül): 1844. január 27.

elhangozó *Magyar tánc* (későbbi elnevezés szerint: *Palotás*), a Gyászinduló, végül a Viharjelenet. A dráma főbb mozzanatait összegző nyitány (1845) önálló hangversenydarabként is megálta a helyét. A *Hunyadi László* zenéjének legnagyobb erénye, hogy Erkel biztos kézzel ötvözi benne az olasz, francia és magyaros (verbunkos) zenei elemeket. A zenekari szövetben többször is felhangzik egy motívum, mely a Rákóczi-indulóra emlékeztető kurucos fordulataival a címszereplő alakját idézi fel (ez a visszaidézéses kompozitórikus eljárás a francia szabadító-operáig vezethető vissza).

A *Bánk bán*¹¹ a XIX. század legnagyobb formátumú magyar operadramaturgiájának mutatja Erkelt, akinek harmadik operája korábban hallatlan intenzitással ötvözi a nemzeti jelleget a drámai tartalommal, ugyanakkor a korszak európai repertoárját tekintve is jelentős alkotásnak számít. A Katona József-dráma megzenésítésének terve először 1844-ben merült fel, Egressy szövegkönyve 1846–1851 között készült, azonban a szabadságharc bukása hátráltatta a munkát. 1859-re, amikor a partitúra első változata elkészült, az önkényuralmi légkör nem kedvezett a mélyen hazafias érzelmű mű előadásának. Az opera kulcsjelenete a nyíltszíni királynő-gyilkosság (a librettóban: *Második felvonás, Scena VI*; a partitúrában: *No 10. Duetto*). Bánk és Gertrud kettőse a klasszikus retorika szabályai szerint zajlik: öt részre, illetve fázisra tagolódik.

1. Expozíció	Gertrud jön be (<i>Bánk bán, te itt?</i>) és megdöbbenve számon kéri a <i>Melinda</i> [az a szótagszám miatt fontos]; <i>helytt</i> (sic!) <i>köszönni tartozó</i> Bánktól, hogy 1) tolvajként, éjjel és titokban, a király távollétében keresi, hogy 2) magyar lovag léteire nő bántalmaz, s hogy 3) meggyalázta a királyné személyét, rangját. Bánk a királynő kérdőformuláját (<i>Illik-e ez?</i>) felhasználva utal arra, hogy 1) Gertrud a király távollétében <i>vigadoz</i> , hogy 2) távollétében rászédtek feleségét, s hogy 3) ezzel becsülete bemooskolódott.
2. A perdöntő érv megnevezése – új tényállás	Kiragadja Gertrud kezéből a csengőt; <i>bejönni hozzánk nem szabad, mert én vagyok most a király, Bánk bán.</i>
3. Digresszió/kitérés	Mindketten <i>à part</i> fohászoknak: a királyné, mivel a Nagyúr életére tör; Bánk, mivel önnön féléhezetlen haragját próbálja csillapítani.
4. Visszatérés – folytatás	Bánk beszámol az országszerte tapasztalt sérelmekről, amit a merániak okoztak. Gertrud válaszul a merániakat övező megvetést említi.
5. Az addig átléphetetlen határ átlépése szóval és tettel	Bánk megjegyzésére (<i>Ó, te szegény festett kép, / ki kenőcsöd tested, lelked!</i>) Gertrud megátkozta őt és Melindát (az oldalszobából bejövő Ottó ijedten elmenekül). Bánk végül megátkozta Gertrud szülőföldjét és nemzetiségét, aki erre, <i>mint tigris, nekidühödvé tört ragad: Hitvány, ne bántsd hazámat!</i> Menekülni próbál, de Bánk utoléri és leszúrja.

A fenti kivonatból, de főképp a librettó teljes szövegéből látszik, hogy a konfliktus alanyai egyenrangú felek, akik kölcsönösen és fokozatosan jutnak el a másik méltóságának (végül élethez való jogának) kétségbevonásáig. Ráadásul a halálos végkifejlet annak ellenére következik be, hogy a felek többször is kísérletet tesznek a kényszerpálya elhagyására. Alighanem ebben a feltartóztatathatlan sodródásban rejlik a jelenet mesterien megkomponált, s így nagyhatású tragikumuma. Nem mellékesen – amint azt már a kortársak is **zenetörténeti fegyvertényként értékelték**, – Gertrud királyné szólama az első felvonásbeli internacionális zenei nyelv után a második felvonásban fokozatosan átveszi Bánk magyar zenei anyagát.

A kiegészítés évében bemutatott *Dózsa György*¹² a nemzetrészek között meghúzódó szociális ellentét kényes kérdésével foglalkozik. Üzenete azonban – Jókai műről lévén szó – inkább ellenforradalmi, mint forradalmi (ami érthető módon gátat szabott az 1950-es években felmerülő tendenciózus színpad-

¹¹ Librettó: Egressy Benjámin Katona József drámája alapján, mely az *Erdélyi Múzeum* pályázatára íródott 1814-ben, de Kassán mutatták be 1833. február 15-én. Az opera ősbemutatója: 1861. március 9.

¹² A *Dózsa György* librettójának első kiadása: *Eredeti opera 5 felvonásban Jókai* [Mór verses szomorújátéka] után írta Szigligeti [Ede]. Pest 1867.

ra állításának). A *Brankovics György*¹³ Magyarország határain túlra tekint; a cselekmény sarkalatos pontján Hunyadi László arra kéri a szerb despotát, hogy a magyar király védeenceként ne fogadja a törököt keresztyén szövetségesei, a magyarok tudta nélkül. Brankovics fiai közül Gerő az országot oltalmazó magyarok, István viszont apjával a békét ajánló törökök felé húz. A dilemma tragikus végkifejlethez vezet: Brankovics ugyanis tárgyal a törökökkel, akik azonban megszegik adott szavukat és megvakítják Brankovics fiait, mire ő – a nép nyomására – csatlakozik a magyarokhoz. Az opera a magyarok hadi győzelmével ér véget, ám Brankovics halálos sebet kap és gyermekeit Hunyadi apjára, Jánosra bízván meghal. Obernyik Károly drámájának 1856-os Nemzeti Színházbéli bemutatójára Brankovics halálának 400. évfordulóján került sor. A magyar–szerb barátság jegyében keletkezett drámából készült Erkel-*opera* 1874-es bemutatójának (és 1889-es, Gustav Mahler művészeti igazgatósága alatt másorra tűzött felújításának) diszletei és jelmezei Theodorovics István (Stevan Todorovič) vázlatai alapján készültek.¹⁴ Magyarországon ez volt az első eset, hogy egy opera színpadra állításakor felmerült a történelmi-néprajzi hitelesség igénye. A jelenség zenei megfelelőjeként a színpadon látható hangszereket együttes által eljátszott *kölöt* említhetjük.

Erkel legutolsó történelmi operája az *István király*,¹⁵ melynek wagneriánus szellemiségét már említettem. Az államalapító király fiának, Imre hercegnek és jegyesének, Crescimira horvát királyleánynak tragédiába torkolló házasságát bemutató opera a kereszténység és a pogány hitvilág összeütközését jeleníti meg. Az opera részletei elhangzottak a Magyar Királyi Operaház megnyitó előadásán, 1884. szeptember 27-én. Az Erkel-operák történelemszemléletének bemutatását lezárandó megemlítem azokat a történelmi-allegorikus képeket, amelyek az opera végén haldokló István király előtt megjelennek: 1. [Orseolo] Péter [a velencei herceg fia, akit István befogadott] *bukása*, 2. II. Endre *átadja népének az aranybullát*, 3. Mátyás király *bevonulása Budán*, és 4. Mária Terézia *a pozsonyi országgyűlésen*.¹⁶

Az Erkel-operák recepció- illetve szenvedéstörténete

Az első tény, hogy a kilenc Erkel-operából voltaképpen csak három, sőt abból is csak a *Hunyadi László* és a *Bánk bán* élte túl az idő próbáját. A második tény, hogy érdemleges külföldi recepcióra nem került sor a XIX. század folyamán, ami utólag pótolhatatlan veszteségnek bizonyult. A *Hunyadi*t ugyan 1856-ban bemutatták Bécsben, 1860-ban pedig Bukarestben és Zágrábban, a nemzetközi áttérés azonban a nyitányt 1846-ban Bécsben elvezénylő Liszt Ferenc és mások erőfeszítései ellenére sem sikerült. A *Bánk bán* bécsi és a párizsi bemutatója csak a tervekig jutott. A harmadik tény, hogy Erkel operáit Magyarországon évtizedek óta, egészen a közelmúltig erősen átdolgozott verzióban játsszák.

A két legfontosabb Erkel-opera zenei-dramaturgiai átdolgozására az 1930-as évek második felében került sor. Az időközben ádáz vitákat kiváltó történet azonban jóval korábban kezdődött: a *Névtelen hősök* Kern Aurél, Martos Ferenc és Rékai Nándor által végrehajtott *szenekai felújítása* már 1916-ban lezajlott.¹⁷ Az nem szorul különösebb magyarázatra, hogy a szabadságharc idején játszódó, honvéd-toborzást tartalmazó vígoperát miért tüzték újra műsorra az első világháború alatt. Az azonban igen, hogy az átdolgozók nemcsak nyelvi-stiláris változtatásokat eszközöltek, hanem a mai olvasó számára megdöbbentő módon összekuszálták az opera cselekményét is. Az eredmény értelmetlennek, értelmezhetetlennek tűnik, nehéz feltérképezni azt az esztétikai-művészi koncepciót, aminek birtokában hozzányúltak Erkel művéhez.

¹³ *Brankovics György, Szerbia despotája*. Eredeti dalmű 4 felvonásban. Szövegét Obernyik Károly drámája (bemutató: Nemzeti Színház, 1856. június 3.) után írta *Odry Lehel* és *Ormai Ferenc*. Az eredeti librettó kiadása: Budapest: Pfeifer Ferdinánd, 1874. Az opera ősbemutatója: 1874. május 20.

¹⁴ Todorovič 1837-től Szegeden végezte gimnáziumi tanulmányait. 1867-ben a Szerb Tudós Társaság megbízásából bejárta Szerbiát, hogy anyagot gyűjtson a Moszkvában megrendezésre kerülő pánszláv etnográfiai kiállításra. A téma avatott szakértője *Baranyi Anna* művészettörténész, az MTA Zenetudományi Intézet Zenetörténeti Múzeumának igazgatója. Neki köszönöm, hogy rendelkezésemre bocsátotta a Brankovics-opera diszleteire és jelmezeire vonatkozó adalékokat.

¹⁵ Az librettó első kiadása: *István király*. Opera 4 felvonásban. Szövegét *Dobsa Lajos* „Első István Király” című tragédiája nyomán írta *Váradi Antal*. Bp. é. n.

¹⁶ *Váradi* i. m. 37.

¹⁷ Az eredeti librettó kiadása: *Névtelen hősök, Dalmű 4 felvonásban*. Írta *Tóth Ede*. Bp. [1880]. Az átdolgozott librettó kiadása: *Névtelen hősök. Népies dalmű 4 felvonásban* *Tóth Ede* szövegére. A *szenekai felújítást a műszöveg részében Kern Aurél és Martos Ferenc, zenei részében Rékai Nándor* végezte. Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 1916.

Természetes, hogy a két legfontosabb opera átdolgozása váltotta ki a legszélesebb körű polémiát. A *Hunyadi Lászlót* 1935-ben Radnai Miklós, Oláh Gusztáv és Nádasdy Kálmán vetette zenei, illetve dramaturgiai átdolgozás alá. A Radnai halála után végrehajtott két *Bánk bán*-átdolgozást az Operaház egyik vezető karmestere, Rékai Nándor végezte, akinek szcenikai kérdésekben Oláh Gusztáv és Nádasdy Kálmán voltak a partnerei. Az 1939-es első, bariton-címszereplős verzió bemutatójára 1940. március 15-én került sor a Magyar Királyi Operaházban. A szintén 1939-ben létrehozott, tenor-címszereplős második változatot – Kenessey Jenő további 1953-as módosításaival – 1953. március 23-án mutatta be a Magyar Állami Operaház.¹⁸ Az át-, illetve újrászövegezők következtében Egressy szövegének aránya alig öt százalékra csökkent, Petúr alakjának – a Katona-dramában kétségtelenül nagyobb – jelentőségét pedig Biberach zenei anyagának (!) felhasználásával növelték.

Mérvadó zenetörténészek szerint az átdolgozó-csapatot a *pótlás* kodályi eszméje vezethette (Fodor Géza), vagy az a vágy, hogy a magyar nemzeti operát a pszichológiai realizmus jegyében utólag felzárkóztassák a monumentális orosz történelmi operákhoz (Tallián Tibor). Ha figyelembe vesszük, hogy Budapesten az 1930-as években került színre a *Borisz Godunov*, a *Hovanscsina* és az *Igor herceg*, Erkel operáinak átdolgozása alig látszik többnek igen rosszul értelmezett Muszorgszkij-, illetve Borogyin-recepciónál. Rejtély, hogy a történelmi kontextus gyökeres megváltozása után (jelesen évtizedekkel a historikus előadói gyakorlat megjelenése óta) miért kellett 70 évet várni arra, hogy a budapesti operaház – egyelőre úgy tűnik mindössze két előadás erejéig – 2010 novemberében visszatérjen a *Bánk bán* eredeti változatához.

Mivel azonban Magyarországon kívül is létezik magyar operajátszás, legalább van összehasonlítási alap: a napjainkban egyedülálló módon az összes Erkel-operát műsoron tartó Kolozsvári Magyar Opera ti. megszokás nélkül őrzi a *Bánk bán* eredeti változatának előadási hagyományát (az operának a kritikai összkiadás közreadója által véglegesnek tekintett – részben áthangszerelt – partitúráját Erkel az 1866-os bemutató alkalmából küldte el Kolozsvárra). Az okfejtés java azonban még hátra van. 1940-től ugyanis majdnem fél évtized állt a Kolozsvári Opera rendelkezésére, hogy átvegye a vadonatúj budapesti Rékai–Oláh–Nádasdy-féle átdolgozást. A feltételek is adottak voltak, hiszen a világháborús magyar kultúrdiplomácia presztízskérdésként kezelte az intézmény finanszírozását, a budapesti operaházhoz fűződő kapcsolatok pedig éppen azokban az években voltak a legszorosabbak a XX. század folyamán. Kolozsvárott mégis kitarítottak az eredeti, pontosabban az említett 1866-os saját verzióval (valószínűsíthetően az akkor ott igazgató Vaszy Viktornak köszönhetően). Bármilyen történet is, az lett a következménye, hogy az elmúlt 70 évben igenis látható-hallható volt az *ős-Bánk bán*, csak éppen nem az Andrássy-úti Ybl-palotában, hanem a Szamos partján. A *Bánk* verzióiról elkeseredett vitát folytatók hajlamosak megfélekedni erről a fegyvertényről, pedig nem minőségi, hanem elvi kérdéssről van szó.

* * *

Végül megbocsáthatatlanul szubjektív módon a bicentenáriumi Erkel-megemlékezések számomra legfontosabb mozzanatára hívom fel az olvasó figyelmét. A Kolozsvári Magyar Operában 2010. október 7-én rendkívüli hangversenyt tartottak *Maestro Erkel* címmel. A Selmeczi György által vezényelt operagála a *Szózzal* zárult, pontosabban Erkel Ferenc 1887-es, a Nemzeti Színház alapításának félévszázados jubileumára írt *Ünnepi nyitány*ával, melyben Erkel jól kivehetően idézi Egressy Béni Vörösmarty Mihály költeményére írt zenéjét. Selmeczi azok után, hogy ezzel a zenekari darabbal kezdte a műsort, az előadás végén újra megszólaltatta a nyitány befejező részét, ám a zenekar az Egressy-üzenetet követően elhallgatott és felszendült a *Hazádnak rendületlenül* előbb nyolc magánénekes,¹⁹ majd az opera teljes énekkarának előadásában. Így sor kerülhetett arra az emlékezetes pillanatra, amikor a nézőtérben mindenki egy emberként felállt, de mielőtt könnybe lábadhattak volna a szemek, Selmeczi visszatért Erkel muzsikájához és az *Ünnepi nyitány* zenekari befejezésével vérbő operai fináléként zárta le az estet.

Értelmezésem szerint, ez a karmesteri-előadói döntés igen fontos eszmei mondanivalót hordozott. Érzékeltette a közönséggel annak a történelmi pillanatnak a varázsát, amelyben Erkel megteremtette a nemzet operai képességét; de azt is, hogy a nemzeti opera, mint a kulturális identitás egyik prominens hordozója visszahatót a nemzetre: hozzájárult a nemzettudat kikristályosodásához. Ehhez hasonló elő-

¹⁸ A legtöbb változtatással járó *Bánk bán*-átdolgozásról lásd Tallián Tibor: „Meghalt Erkel-Éljen Rékai? Plaidoyer az eredetiért I.–II.” *Muzsika* 1993/7–8. old.

¹⁹ Miklósa Erika, Mester Viktória, Cseh Antal (Budapest), Nyári Zoltán (Szeged), Borsos Edith (Marosvásárhely), Kele Brigitta, Pataki Adorján és Sándor Árpád (Kolozsvár).

adói telitalálatok mindennaposak az operaszínpadon. Az *Ünnepi nyitány* fenti előadása üzenetének lényegi része azonban számomra a következő volt: tudván tudva, hogy nincs arra garancia, hogy valaha volt történelmi eseményeket utólag újra hitelesen át lehessen élni, a záróakkord elhangzása után az a határozott benyomásom támadt, hogy sikerült a nemzet fogalmára utóbb ráakódott politikai-ideológiai terhektől és érzelmektől mentesen átérezni, milyen is lehetett a nemzet létrejöttének vegytisztán ragyogó pillanatában.

Németh G. István

Nemzeti viseletek a reformkorban

A reformkorban a magyarság felemelkedését, a „magyarodást” Széchenyi István a szellemi, a kulturális felemelkedésben látta: „*A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma*” – hirdette.¹ Nem az anyagi megerősödéstől várta a felemelkedést, hanem ellenkezőleg „*Csak úgy remélünk ránk és utódainkra nézve üdvöt, ha szellemi alapon nyugszik jelenünk és jövődünk, ha szellemi alapokon emelkedik anyagi kiképzésünk; és nem viszont*”.² Széchenyit gondolatai miatt többen is támadták, amikor az 1842-es akadémiai beszédében a nemzet méltóságát és valódi érdekeit vette védelmébe a „túlhevvel”, a forradalmi hangulattal szemben. Ekkor is, ahogy egész élete során küzdött a magyarság és a magyar nyelv érdekében, s támadta azt a nacionalizmust, amely beéri a külsőségekkel, a magyaros ruhával és nyelvvel, mintha csupán ezek jelentenék az őszinte magyarságot és hazafiságot.³

A „nemzeti viták” nemcsak az országgyűlésben és más politikai fórumokon, az újságok hasábjain és az irodalomban zajlottak, hanem a bálókön, divatlapokban és általában a nyilvánosság színterein is.⁴ A nemzeti szimbólumok, a nyelv, a tánc mellett az *öltözék* lett a nemzetiesedés mértékének mutatója, sok esetben azonban ez a „hazafiasság”, ahogyan Széchenyi is utalt rá, elsősorban csak külsőségekben mutatkozott meg.

A reformkorban kialakuló nemzeti öntudat fő hordozója, a városi polgárság híján a magyar nemesi réteg volt. A mozgalom hatására – a nemzeti jelképrendszer részeként – megszületett a nemzeti öntudatot külsőségekben is kifejező *díszmagyar*. Az az ünnepi úri viselet, amelyet a XVII–XVIII. századi magyar nemesi, udvari viselet kisebb módosításával alkotott meg sok száz névtelen és elhíresült szabómester, csizmadia, ötvös, kardműves, hogy a nemzeti tradíció és a művészi alkotóerő egyíthatásának remekműveként a XIX. századra elnyerje végleges formáját, melynek formavilága és díszítőelemi máig tovább élnek, hétköznapiaink és ünnepeink részeként.⁵ A magyar ruha felelevenítése, illetve megújítása, a magyarosnak tartott öltözeti elemek felhasználása, beemelése az öltözködésbe a politikai vitákhoz kapcsolódva a nemzeti egységet, a magyar nemzet eredetiségét, függetlenségét, életképességét volt hivatva kifejezni. Az öltözködés szintjén mindez azt jelentette, hogy szembe kell fordulni a külföldről származó mintákkal, fel kell hagyni azok másolásával, meg kell tagadni magát a divatot és helyette azt kell felhasználni, ami itthon található, formakincsből és anyagból egyaránt. A kordivat tagadása új divatot hívott életre, amelyet azonban befolyásolt az aktuális európai divat.⁶ A díszmagyar azonban nem vált az újonnan kialakult modern nemzet egészének tulajdonává, hiszen elkészítése meglehetősen költséges volt, így elsősorban a jómódú magyar nemesi és úri réteg viselte, akik megengedhették maguknak a divat követését, kisajátítva és ezáltal rendi szimbólummá téve ezt az öltözetet.

A reformkorban elsősorban fontos közéleti szereplések alkalmával, ünnepi eseményeken viselték a „díszmagyart”,⁷ kifejezve ezzel viselőinek politikai érzelmeit és nemzeti hovatartozását.⁸ A reformkor-

¹ Széchenyi István: Napló. Bp. 1978. 118. old.

² Joó Tibor: A magyar nacionalizmus. Szeged 1997. 212. old.

³ Joó i. m. 224. old.

⁴ Lukács Anikó: Átöltözések. A 19. századi magyar nemzeti divat emlékiratok és naplók tükrében. In.: Actas 23. évf. Bp. 2008. 3. sz. 46. old.

⁵ Tompos Lilla: Díszmagyar. A magyar díszöltözet története. Bp. 2005. 5. old.

⁶ Lukács i. m. 46. old.; Tompos i. m. 5. old.

⁷ A díszmagyar elnevezés azonban csak a XIX. század második felében jelenik meg, annak használata az 1896-os millenniumi ünnepek után válik szélesebb körben elterjedté.

⁸ Tompos i. m. 5. old.

ban és az 1850-es, 1860-as évek fordulóján a nemzeti viselet ügye a sajtó és a politikai vitairódalom állandó témája volt, ugyanakkor számos visszaemlékezés bizonyítja meglétét. Az 1830-as években Széchenyi István, míg a férfiaknak a hosszú nadrág, a pantalló viseletét ajánlja, az 1840-es években ő maga is magyar díszviseletben látható egész alakos képén a Magyar Tudományos Akadémia freskóján.

A férfi díszmagyar hagyományörzőbb, keletiebb volt, míg a női részben a kor új divatirányzataihoz is igazodott, azok új elemeit beleépítette viseletébe. A férfiviselet selyem alsónadrágból, az erre felvett szűk posztónadrágból, melynek szabása és alakja nem változott az előző évszázadok óta, továbbra is szűk volt, a nadrágszárakat gazdagon díszítették sűjtásokkal, himzésekkel és rojtozással, továbbá bő ujjú fehér vászon- vagy selyemingből,⁹ melynek nyakában fekete selyemkendőt viseltek, valamint dolmányból és mentéből állt.¹⁰ A kabátok, felöltők ujjait ekkor már külön darabból és vállban szabták. A korábban rövid dolmányok és menték meghosszabbodtak és a XVIII. század végi formájukra hasonlítottak. A dolmányt 1817 óta atillának nevezték,¹¹ melyben a XVII. századi szabott derekú dolmány élt tovább.¹² Az atilláról 1825.

Nemesi menyegzői öltözet 1833-ból

Bethlen Domonkos dolmánya 1838-ból

augusztus 6-án, August Sedlnitzky császári belügyminiszternek küldött titkosrendőri jelentés így vélekedett: „Nemes ifjak az Árpádok és a hunok ősrégi viseletét újra behozni elhatározták. Minden jel arra mutat, hogy ez az ősrégi viselet behozatala nem a véletlen műve, hanem holmi gonosz céllal [börsartige Tendenz] van összekötve.”¹³ A díszöltözetek atilláját legtöbbször a mentétől eltérő, de azzal harmonizáló színű selyemszövetből varrták, melyek változatos díszítésűek voltak, amelyeken a neorokokó virág- és felhőmintáktól a keleti palmettás és a neoreneszánsz rácsozatú motívumokig sok minden megfigyelhető volt, ám szabása lényegében változatlan maradt. A század elején dúsan zsinórozott, szűk szabású, tölcseresen bővülő szoknyarésszel rendelkező, hosszú ujjú, selyembéléssel ellátott változatai terjedtek el. Színe többnyire fekete, barna, sűrűke, bordó, de molnárkék színű változata is előfordult, azonos színű, vagy fekete zsinórozással. Alapanyaga selyem, posztó, bársonyszövet, vagy gyapjúposztó volt.¹⁴

Az atillának XIX. században számos változata alakult ki, mely elsősorban csak esztétikai és némi formai különbséget jelentett. A *kazincinak* nevezett változata is csak annyiban tért el, hogy a hosszú ujjra rátettek egy hasított, gombszárak-

⁹ Az inggallér típusától függően megkülönböztetünk Petőfi- és Schiller-gallért.

¹⁰ Tompos i. m. 38. old.; Domanovszky Endre: Korok ruhái. Bp. 1979. 345–349. old.

¹¹ Részben a nemzeti múlt neves személyiségeiről nevezték el a viseleti darabok típusait.

¹² Ezt viselték dísz- és nappali ruhaként, de ez lett az 1848/49-es forradalom nemzetőrségének egyenruhája is, majd a honvédség uniformisának részévé vált, melynek színe, négyszögű zsinórzata szigorú szabályok szerint alakult.

¹³ Nagy Géza – Nemes Mihály – Tompos Lilla: A magyar viseletek története. Bp. 2002. 20. old.

¹⁴ Dózsa Katalin: A rendi nemzettudat szimbóluma, a díszmagyar. In.: Magyarok Kelet és Nyugat között. A nemzettudat változó jelképei. Tanulmányok. Szerk.: Hofer Tamás. Bp. 1996. 158. old.; Tompos i. m. 39. old.

Mente és dolmány

női viselet felújítása. A női ruha ennek megfelelően több darabból állt. A bő, húzott szoknya fölött a kor divatjának megfelelően karsú derekat alakítanak ki, melyet a fűző segítségével értek el. A karsú női alakot tovább hangsúlyozta a buggyos ingváll, a zsinórozással összefogott vállfűző. Az ingváll dúsan húzott, általában könyökig ért, de viseltek hosszú ujjú felsőrészt is, amelynek ujjai könyöktől kezdve szűkültek. A szoknya előtt többnyire csipkéből készült kötényt viseltek. Felsőkabátjaik olykor a férfimentekre hasonlítottak, más esetben a paraszti felsőruhaként használt jellegzetes szűr elemei jelentek meg rajtuk.¹⁵ Az aktuális európai divat formajegyeit sem nélkülözi a női divat, így a század eleji empire vonalak mellett, az 1830-as években népszerűvé váló homokóra sziluett sajátosságai is meghatározóvá válnak mind az ünnepi, mind a hétköznapi női viseletben.

A férfi és a női díszmagyar viselet elengedhetetlen lábbelije a szattyán- vagy birkabőröből készült fekete, barna, piros vagy sárga színű csizma, mely elől térdig felhúzódo hegyes végződéssel rendelkezett. A férfiak a kor ideáljának megfelelően rövid haját, melyhez bajuszt és körszakállat (Petőfi- vagy Kossuth-szakállat) és a fejükön visszahajtott szélű magas, prémszegélyű, tollforgóval díszített bársony-, posztó- vagy nemezszüveget, pörgekalapot, kalpagot, vagy Kossuth-kalapot viseltek. A nők hosszú hajukat a XIX. század első felében kettéválasztották, kétoldalt loknikba, vagy változatos formájú kontyokba fogták, a század második felétől pedig, hullámosított hajukat lazán feltűzték. Fejfedőként az asszonyoknak himzett aranycsipkés, ill. arany- vagy ezüsthímzésű főkötő, a leányoknak virágkoszorús pártá vagy tollforgós posztó-, bársony-, ill. nemezszüveg, vagy az új elemként

kal összefogott rövidebb ujjat. Az *árpádka* az atilla rövidebb, a *zrínyi* a magas állógallérú, a *csokonai* a prémszegélyű, a *buda* pedig a téli, hosszú változata volt. Az 1840-es években erre a viseletre is hatott az európai divat, ezért a már félcombíg érő, derékban továbbra is karsú, állógalléros atilla formája a XIX. századi szalonkabátokhoz, a „ferencjóska-kabáthoz” vált hasonlóvá.¹⁵ A dolmányra felvett mente annyiban különbözött, hogy hosszabb volt a dolmánynál és többnyire térdig ért. A mente szörmebélése, csipkedíszítése és aranyhímzése eltűnt, de a széleit továbbra is többnyire prém szegélyezte, illetve a zsinór és a sújtásdísz vált általánossá, melyet a mente anyagával egyező színű selyem-, ezüst- vagy aranyfonalból kötöttek. A mentének több típusa létezett, a bő változatát *deák* vagy a *deákszűr* néven ismerték, ennek az állógalléros változata pedig a *Széchenyi-szűr* volt. A panyókán viselt mente alapanyaga elsősorban bársony, ami kék, csontszin, bordó, szürke és fekete színekből készült.¹⁶ A férfiak hétköznapi viselete viszont igazodott az európai divathoz, mely pantallós posztónadrágból, Vaternörder-gallérú vászon- vagy selyemingből, az ing nyaka köré tekert nyaksálból, mellényből és a szalonkabátból állt.

A XIX. század közepén a női viseletben is megjelenik a magyaros, nemzeti jelleg, mely a XVIII. század végére kialakult

Női viselet a reformkorban

¹⁵ Ezt a típust viselte Petőfi kihajtott gallérú fehér inggel.

¹⁶ Tompos i. m. 65. old.; Nagy – Nemes – Tompos i. m. 20. old.

¹⁷ F. Dózsa Katalin: A női divat változásai 1850–1895 között. Folia Historica 6. Bp. 1978. 79–85. old.

megjelenő fátyol szolgált. A női és férfi díszruhákhoz sok ékszerrel viseltek, a násfát, a nyakba akasztott láncra függő arany ékszerrel, a boglárta, az aranyból készült ékköves, színes zománcos díszet, illetve gombokat, melyeket a ruhára varrtak, karkötőket, övcsatokat, gyűrűket, pártát rögzítő ékszeres tűket, csüngőket és az illaszerek tárolására is alkalmas pitykéket. A férfi viselet kiegészítői a veretes, csatos övek, mentekötő, kardkötő,¹⁸ kesztyű, sétapálca, dohányszelence, zsebóra; a női viselet kiegészítői pedig a himzett keszkenő,¹⁹ legyező, muff, ridikül, gyűrű és nyaklánc volt.²⁰

Az ünnepeken viselt „diszmagyar” mellett kialakultak, annak egyszerűbb, olcsóbb változatai, melyek a társadalom szélesebb rétegei számára elérhetővé és ezáltal a hétköznapi viseletben általánossá váltak, kifejezve a rendi mellett egyre inkább a nemzeti hovatartozást.

Bagyinszky Marianna

A Csepel-sziget eltűnt települései

Ma a Csepel-szigeten, a főváros XXI. kerületét is beleszámítva, tizenkét település található. Kettő (Halásztelek és Szigethalom) kivételével mindegyik középkori eredetű. Tudni kell azonban, hogy a török hódoltság kora előtt a források jóval több helység meglétéről árulkodnak a szigeten. Ezekről a településekről nagyon kevés információval rendelkezünk. Eltűnésük ideje nem ismert, a legtöbb esetben csak az évszázadot feltételezhetjük az esemény bekövetkezésére. Az ok többféle lehet: háborús (tizenöt éves háború, törököt kiűző harcok, Rákóczi szabadságharc), vagy természeti (a Duna gyakori áradásai), de általában ezekre is csak következtethetünk. A települések egy részét még lokalizálni sem lehet, másoknál ismert az egykori fekvés, míg vannak olyanok is, amelyek ma is létező helységek részei, dülő formájában azok külterületén.

A Csepel-sziget északi csúcsa közelében volt hajdan **Szölös** falu, amely a középkorban az akkori Csepel és (Sziget)Szentmiklós falvak között feküdt. Területén ma a Csepelhez tartozó Királyerdő déli és Szigetszentmiklós külterületének északi része (üdülő- és mezőgazdasági terület) van. Az elnevezése miatt lehetséges, hogy vincellérek lakták, akik a királyi tulajdonban levő szigeten az uralkodói udvart szolgálták borral.¹

A település első okleveles említése 1264-ből származik, amikor IV. Béla király kivette Szölöst (*Zeulus*) és Felhárost (*Felharus*) a nagyszigeti (Csepel-sziget) ispánja joghatósága alól.² A későbbiekben is szerepelt oklevelekben, például, mint valamely birtokperben, szerződésben szereplő településsel vagy földdarabban szomszédos helység. Utána visszakerült a királyi birtokok közé, mert 1430-ban szölösiek (*Zewlews*) is voltak azon szentmiklói, laki és csepeli jobbágyság között, akik Rozenberk csepeli ispán vezetésével megtámadták a nyulak-szigeti domonkos apácák taksonyi birtokát.³ A török hódítás után nem pusztult el, hanem létező község volt, amit bizonyít, hogy az oszmánok összeírásaiban (1546–1590) szerepelt. Szultáni hárszirtok volt szép jövedelemmel, amiben a legnagyobb tétel a Szölösön működő kikötőből származott.⁴ A XVII. századtól már nem található meg a forrásokban, így a település valószínűleg a tizenöt éves háború pusztító harcaiban vált lakatlanná. Pesty Frigyes szerint a lakói Szigetszentmiklóstra költöztek.⁵ Mikovinyi Sámuel Szölöst 1732-ben még helységgként jelzi a térképén, de az már nem fedte a valóságot. A területét a déli szomszéd Szigetszentmiklós vette birtokba, kiter-

¹⁸ A sálöv helyébe zsinórkötegekből összesodort széles öv került.

¹⁹ A halottak kezébe is ezt adták.

²⁰ *Tompos* i. m. 73–78. old.

¹ *Dr. Pető László*: Szigetszentmiklós a XXI. század küszöbén. CEBA, Bp. 2001. 67. old.

² *Szentpétery Imre*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1001–1270. MTA, Bp. 1923. 1415. sz.

³ DL 12181.

⁴ *Káldy-Nagy Gyula*: A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Pest megye múltjából 6. Bp. 1985. 613–614. old.; *Velics Antal – Kammerer Ernő*: Magyarországi Török kincstári defterek I–II. Athenaeum, Bp. 1886, 1890. I. 142–144. old.

⁵ Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések *Pesty Frigyes* kéziratosa helynévtárából. Szentendre 1984. 369. old. (továbbiakban *Pesty*: PPS helynévtár.)

jesztve a határait. A helyét templomjának romjai mutatták felúton Csepel és Szigetszentmiklós között. Egy 1834-es megyetérkép már romokat sem jelez, Szőlős csak helynévként van kiírva. Ennek ellenére Galgóczy Károly szerint a XIX. század közepéig még megvoltak a romok, de hamarosan elhordták és építkezéshez használták fel a kőveit. Az említett megyetérkép szerint a falu nem közvetlenül a Soroksári-Duna partján, hanem egy kicsit beljebb feküdt.⁶ Ezután a terület teljesen Szigetszentmiklóshoz tartozott addig, amíg az északi részét Csepelhez nem csatolták a XX. század első felében.

Szintén Szigetszentmiklós és Csepel mai területén volt található **Háros**, ami eredetileg két faluból, Alhárosból és Felhárosból állt. Mint helynév ma is megvan Csepel délnyugati részén, a Nagy-Duna partján, szemben Budafokkal és a Háros-szigettel.

Történetében nagyon sok azonosság van Szőlőssel, például az 1264-es, IV. Béla-féle oklevél, ami-ben a király kivette Szőlőst és Felhárost a csepeli ispán alól, majd mindkét Hárost a frissen megalapított csüti monostornak adományozta.⁷ Van oklevél, ami továbbra is két külön településre utal, azonban a török összeírásokban már egyetlen Háros falu szerepel. Közepes nagyságú falu és nagyon jól jövedelmező hászbirtok volt.⁸ A török kiverése utáni felmérésekben már nem található, Pesty Frigyes szerint Háros lakói ugyanúgy Szigetszentmiklóson kerestek menedéket a török korszakban, mint a szőlősiek.⁹ Egy darabig még romok jelezték a település egykori helyét, de a XIX. században már csak szántóföld, aminek az északi része Háros Acker néven Csepel faluhoz tartozott, a déli pedig Szigetszentmiklós határához. Gyakorlatilag ma is ez a helyzet, vagyis a település egykori területe a XXI. kerület és a város között oszlik szét, azzal a különbséggel, hogy a Szigetszentmiklóshoz tartozó rész már belterületnek számít lakó- és üdülőépületekkel. Szőlőshöz képest annyival jobban járt Háros, hogy helynévként legálább fennmaradt.¹⁰

Lakihegy egykor szintén település volt a Hárosoktól délre és Szentmiklóstól nyugatra, közel a Nagy-Dunához. A szájhagyomány szerint nevét arról kapta, hogy itt laktak Árpád és a későbbi magyar uralkodók lovásza¹¹, bár errefelé nemhogy hegyet, de még dombot sem találni. A terület alig néhány méterrel van a folyó szintje felett. Ma inkább csak az ott működő rádióadóról ismerjük.

A többi szigeti helységhez hasonlóan Lak is a királyi uradalom része volt. Laki (*Laak*) jobbágyok is ott voltak a fent már említett 1430-as támadásban, amikor az uralkodó csepeli ispánja megtámadta a nyulakszigeti apácák taksonyi birtokát.¹² A török korszak elején – annyi más szomszédos településtől eltérően – elég gyorsan elpusztult. Az oszmán összeírások közül az 1546-osban és az 1559-esben még szerepelt, igaz, nagyon gyér lakossággal és nagyon kis jövedelmű hászbirtokként, de az 1562-es defter már lakatlan pusztának írja. A lakói Hárosra költöztek és onnan jártak vissza megművelni a földjeiket.¹³ Háros elnéptelenedése után ezek viszont végleg pusztán maradtak, és a későbbi viszonyokból következtetve ide is Szigetszentmiklós terjesztette ki a határait. A későbbiekben annak pusztájaként, szőlőföldjeként találhatjuk meg a forrásokban Lakihegyet, amely a Csepel-tököli és a tétényi révhez vezető utak kereszteződésben feküdt néhány házzal. Ma az egykori pusztát Szigetszentmiklóshoz belterületéhez tartozik lakó- és nyaralóépületekkel.¹⁴

⁶ Galgóczy Károly: Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült vármegye monographiája I–III. Pestmegye közönsége, Bp. 1876. III. 27. old.; Országos Széchényi Könyvtár Térképtár TM 3282 – Pest megye térképe 1834-ből (továbbiakban OSZK TM 3282), OSZK TM 5087 – Mikovinyi Sámuel térképe (továbbiakban OSZK 5087).

⁷ Szentpétery i. m. 1415. sz.

⁸ Knauz Nándor: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I–III. 1874–1924. II. 368. old., Káldy i. m. 293–295. old., Velics-Kammerer i. m. I. 142–144. old.

⁹ Pápai Károly: A Csepel-sziget és lakói. In.: Földrajzi Közlemények 1890. 225. old.; Pesty: PPS helynévtár 367. old.

¹⁰ Galgóczy i. m. III. 27. old., OSZK TM 3282, OSZK Térképtár K 253 Csepel község 1854-es kataszteri térképe; OSZK Térképtár TM 10403 Halásztelek (Csepel, Szigethalom, Szigetszentmiklós) térképe 1997; Pest Megyei Levéltár XXVII. 108. a. f. Szob-Dunaföldvári Duna szakasz helyszínrajzai/82. szelvény, A Magyar Köztársaság Helységnevtára. KSH, Bp. 2003. (továbbiakban HNT 2003) 909. old.

¹¹ Pető i. m. 66. old., Pest Megye Kézikönyve. /Magyarország megyei kézikönyvei 13./ I–II. CEBA, Bp. 1998. (továbbiakban P.M.K.) I. 716. old.

¹² DI. 12181.

¹³ Káldy i. m. 399. old.

¹⁴ OSZK Térképtár K 1256/1–6 Szigetszentmiklós kataszteri térképe 1854. (továbbiakban OSZK Bv 2062/1–6.), Magyarország második katonai felmérése 1829–1866. (továbbiakban II. kf.) 51./XXXII.; Magyarország harmadik katonai felmérése 1872–1884. (továbbiakban III. kf.) 5062/1.; A Magyar Néphadsereg Magyarország-ról készült térképe 1952-ből Kat. tér. L-34-15-C-c/1952, HNT2003 909. old.

Szintén Szentmiklós közelében, attól nyugatra volt egy **Ragály** nevű település. 1276-ban V. Ince pápa megerősítette a nyulakszigeti domonkos apácákat minden kiváltságukban és birtokukban. Ezek között ott volt a Nagyszigeten Ragály (*Ragald*) falu is. Egy 1280-as oklevélben leírt határjárásból kiderül, hogy a település Tököltől nagyjából északkeletre, vagyis nem a Nagy-Duna partján, hanem a sziget belső részében terült el. Mind Tököl, mind Ragály tehát az apácáké volt, így általában ugyanazokban az oklevelekben szerepeltek. Például Erzsébet királyné egyik 1325-ös oklevelében megparancsolta a nagyszigeti ispánnak, hogy nem szedhet adót Ragály (*Ragald*) és Tököl (*Tukul*) birtokokon.¹⁵

Ezután Ragály eltűnik a forrásokból, sem oklevelekben, sem a törökök összeírásaiban nem találkozhatunk a nevével. Ez alapján feltehetőleg már a török kor elején elpusztult. Miután eredetileg Szigetszentmiklóshoz feküdt közel, pusztá területként beolvadt annak a – fentiekben is tapasztalt – növekvő határába. Két (*Nagyragadi*, illetve *Ragadi és Alsóbuczkai*), majd a tagosítás után egy (*Ragadi*) Tököl felé eső dűlő tanúskodott arról, hogy valamikor itt volt Ragály. A dűlőn részben kenderföldek voltak, részben közlegelők, amiket a két világháború között törtek fel szántónak. Ma is Szigetszentmiklós külterületéhez tartozik.¹⁶

Tököl és Szigetcsép között volt **Bagomér** falu, aminek az első okleveles említése 1283-ból származik egy határjárás kapcsán. Egy Moys nevű személy özvegye bírta Cséptelket (*Chepteluk*) és Bagomért (*Bogomery*) királyi adományból, de azokat néhány év múltán (1296) a nyulakszigeti apácáknak adta.¹⁷ 1300-ból van egy okleveles utalás a Soroksári-Duna melletti Daj – később Majosháza – határjárása kapcsán arra, hogy a bagoméri földek elértek a folyóáig. Vagyis Bagomér vélhetően közelebb feküdt a Soroksári-, mint a Nagy-Dunához. Így az a több későbbi munkában is szereplő feltételezés, hogy a Tököltől nem messze, déli irányban levő kis kápolna, amit a források Tököli kápolnának és Szent Anna kápolnának is neveznek, Bagomér XIII. században épült temploma volt eredetileg¹⁸, nem felel meg a valóságnak.

Valószínűbb, hogy inkább a Tököl és Szigetújfalú között egykor félúton fekvő, mára már szintén eltűnt település, **Szentmihály**hoz kapcsolható a fenti kápolna. A településre elsőként egy 1322-es, hatalmaskodás miatt született oklevélben utalnak, ahol az egyik vizsgálatra kijelölt személy a nagyszigeti Michael községből származott. Néhány év múlva szerepelt (*S. Michaelis*) az 1332-37-es pápai tizedjegyzékben is.¹⁹

A XVI. században megtalálható egy 1515-ös oklevélben (*Zentmihal in insula Chepelzigethe in comitatu Pestiensis*) és az 1546–1590. közötti török összeírásokban is, mint kis lakosságú és jövedelmezőségű település, de azután már nem.²⁰ Lehetséges, hogy Szentmihály is a tizenöt éves háború pusztító harcaiban vált lakatlanná. 1732-ben szerepel Mikovinyi Sámuel térképén, de akkor már csak pusztá volt. Egy XIX. század első feléből származó térképen is szerepel, pusztán helynévként.²¹

Létezik egy olyan szájhagyomány Szentmihállal kapcsolatban, hogy Szigetcsép elődje volt. Pesty Frigyesnél olvasható először, de tőle átvették későbbiek is, például Galgóczy Károly. E szerint eredetileg a Nagy-Duna partján, vagy legalábbis ahhoz közel terült el az első település Szentmihály néven, ahonnan a lakosok a rendszeres árvizek miatt, valamikor a XVIII. század folyamán költöztek a Soroksári-Duna mellé és építették fel új otthonukat. Szigetcsép korábbi létezéséről azonban több megbízható adat áll rendelkezésre, ami egyértelművé teszi, hogy két különböző településről beszélünk. Az természetesen előfordulhatott, hogy az elpusztult Szentmihály lakói a közeli Szigetcsépen telepedtek meg.²²

¹⁵ DI. 942., 1060., 25076.

¹⁶ OSZK K 1256/1–6., OSZK Térképtár Bv 2062/1–6. Szigetszentmiklós kataszteri térképe 1854; III. kf. 5062/3., *Pető* i. m. 80. old.

¹⁷ DI. 31055., DI. 30587.

¹⁸ DI. 40274., Magyarország első katonai felmérése 1782–1785. (továbbiakban I. kf.) XIII/XXII., II. kf. 52./XXXII., III. kf. 5062/3., Ráckeve és környéke. Ráckeve, 1987., Dunatours – Pest Megyei Idegenforgalmi Hivatal (továbbiakban Ráckeve) 21. old., *Szombathy Viktor*: A Csepel-sziget. A Pest Megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatala. Bp. 1961. 54. old., P.M.K. II. 552. old.

¹⁹ DI. 76305.; *Bakács István*: Iratok Pest megye történetéhez 1002–1437. Pest Megyei Levéltár. Bp. 1982. 149–151. old.

²⁰ Hazai okmánytár I–VIII. Franklin-Társulat. Bp. 1865–1891. VI. 297. old.; *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–V. Káldy. Bp. 1985. I. 35. old., 586–588. old.

²¹ OSZK TM 5087, OSZK TM 3282, *Pápai* i. m. 225. old.

²² *Pesty*: PPS helynévtár 80–81. old., *Galgóczy* i. m. III. 29–30. old.

Szentábrahámteleke a mai Ráckeve területén, Szigetszentmárton irányában feküdt valamikor. A nevét első templomáról kapta, amit Szent Ábrahám tiszteletére szenteltek. (Állítólag még a templom építése előtt Csetelaka volt a neve, utalva a korábbi tulajdonosára.)²³ Valószínűleg a III. Bélával hazatérő Becse és Gergely nemesek hoztak magukkal görög szerzeteseket, akiket itt telepítettek le. Monostort és templomot építettek fel, ami a XV. század első felében viszont már néptelen volt. (Egyes munkák szerint a tatárjárás során pusztult el.) 1440-ben II. Ulászló király megengedte a délvideki menekült ráckoknak, hogy az elhagyott Szent Ábrahám templom környékén telepedjenek meg, megalapítva a későbbi Ráckevét. Szentábrahámteleke történetének utolsó momentuma az volt, amikor 1788-ban egykori templomának régóta pusztán álló tornyát lerombolták és köveit beépítették a ráckveei új református templomba.²⁴

Az egykor Lórévtől északra és Ráckevétől nyugatra elterülő **Cserevics** (vagy Csereviz) sajátos helyzetben van az eddigi eltűnt településekhez képest, ugyanis információk csak abból a korszakból állnak rendelkezésre, amikor már pusztá volt.

Bél Mátyás az első a XVIII. század első felében, aki megemlíti Cserevicset, de csak mint romos pusztát, amit a ráckveiek használtak annak ellenére, hogy a lóréviek is magukénak tudták és ezért nézeteltérés volt köztük. Marsigli térképén Cerevitz néven ugyan még létező település, de valójában már nem volt az. A XVIII. század végén a Ráckveei Uradalom vadászháza volt ott, és a XIX. századi adatok is kizárólag csak pusztát jeleznek a helyén.²⁵ Pesty Frigyes azt tudta vagy feltételezte még, hogy egy cserevics állt ott valamikor és arról kapta a nevét, illetve, hogy a víz rendszeresen elöntötte. Ha ez igaz, akkor utóbbi akár oka is lehetett az elnéptelenedésének.²⁶

Simonfa egy kisebb település volt hajdan Lórév és Makád között félúton, közel a Nagy-Dunához. Középkori történetéről semmit sem tudunk, az első utalás a törökök összeírásaiban van Simonfalva, Simonfalu néven. A település nagyon gyéren lakott, jövedelmet alig termelő falu volt, gyakorlatilag csak vegetált. A lakói a török elől hamarosan a biztonságosabbnak vélt Makádra költöztek. Az birtokba vette a hátramaradt földeket, amelyeket onnantól simonfai telkeknek és simonfai rétnek neveztek.²⁷ A szájhagyomány szerint úgy kapta a nevét, hogy élt ott egy Simon nevű férfi, akinek a földjén volt egy fa, amire nem volt semmi szüksége, de mégsem vágta kis soha.²⁸ Sokkal valószínűbb, hogy inkább a falu szóból képződött a fa szó.

A Csepel-sziget legdélebbi települése volt **Gyála** a Soroksári-Duna partján, ott, ahol a folyóág utolsó nagy bal kanyarja kezdődik. Első említéskor, 1302-ben Vencel király eladományozta a nagyszigeti Gyála (*Gyala*) falut.²⁹ A település nagyon kedvező helyen, szárazföldi és vízi utakhoz közel, a lórévi és dömsödi révek között feküdt. Lakosai állítólag kihasználták ezt és sóval kereskedtek. Borovszky úgy tudta, hogy a templomot 1323-ban építették Szent György tiszteletére, és hogy több nemesi család is birtokolt a településen.³⁰ Gyála a török korban sem tűnt el. Az összeírások alapján közepes lélekszámú, de nagyon jelentős jövedelmet hozó házbirtok volt. Lakosai átjártak a Nagy-Dunán Kucsi (Kulcs) pusztára, ahol gyümölcsösök voltak, ami után külön tizedet fizettek a töröknek. Birtokolták a Királyrétet, ami nagyon gazdag volt takarmányban, mert innen származott a legnagyobb jövedelem, amiből jelentős állattartás is következik.³¹

²³ Pesty: PPS helynévtár 310–311., 313. old., *Szombathy* i. m. 29. old., *Ikvai Nándor*: Bél Mátyás Pest megyéről. /Pest megyei múzeumi füzetek X./ Szentendre, 1977. (továbbiakban Bél) 138–146. old.

²⁴ Ráckeve 21–22. old., *Magdics István*: Diplomatarium Ráckveiense. /Ráckveei Okmánytár/ Székesfehérvár 1888. 23–24., 144. old.

²⁵ Bél i. m. 150. old.; Marsigli térképe. In: *Beliczay Jónás*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. MTA. Bp. 1881.; I. kf. XIV/XXIV.; OSZK TM 3282; www.loreve.hu; III. kf. 5162/1.

²⁶ Pesty: PPS helynévtár 312. old.

²⁷ Káldy i. m. 527. old., *Velics-Kammerer* i. m. I. 142–144. old., *Pesty*: PPS helynévtár 228–229. old., *Galgóczy* i. m. III. 39. old., *Pápai* i. m. 226. old., OSZK TM 3282.

²⁸ *Lakos Ágnes*: Lórév. 76. old.

²⁹ DI. 40302.

³⁰ P.M.K. II. 293. old., *Pataki Ferenc*: Adalékok Makád község történetéhez. /Ráckveei füzetek 11. 19., 24. old.; *Dr. Borovszky Samu*: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye monográfiája. I–II. Országos Monográfia Társaság. Bp. 1910. 93. old.

³¹ Káldy i. m. 62. old., 274–276. old., *Velics-Kammerer* i. m. I. 142–144. old.

Az utak közelsége háborús időkben veszélyt jelentett, így lakói a XVI. század végén – amikor a tizenöt éves háború harcai nyomán a környék nagy része elpusztult – a jóval védettebb Makádra költöztek át.³² Onnantól Gyála már csak mint helynév tűnt fel a forrásokban. A Királyi Uradalom része volt, területét a makádiak bérelték és művelték. A térképek egy ideig még jeleztek romokat a helyén, de a XIX. század közepére elhordták a köveit. A templomait a makádi református templom építéséhez használták fel. A folyópart hosszú szakaszának szántói és rétjei azóta is magukon viselték (*Alsó- és Felső-Gyála, Puszta Gyála*) az egykori falu nevét, sőt a „Gyála völgye” még ma is élő elnevezés.³³ Ma Makád belterületéhez tartozik néhány lakóházzal és nagyon sok üdülővel.³⁴

A fentebb tárgyalt települések mellett még tudunk néhányról, amely hajdan szintén a Csepel-szigeten volt, de egy két utaláson kívül gyakorlatilag semmit sem lehet tudni róluk.

Ragálnál már szerepelt az az 1276-os pápai oklevél, amely felsorolta a nyulakiszleti apácák birtokait. Itt szerepelt még egy **Moyn** nevű, szintén csepel-szigeti település.³⁵ Tököl közelében volt egy **Méregyháza** nevű falu, amely ma is létezik helynév formájában, de már Tököl belterületén a Nagy-Duna közelében.³⁶ Néhány XIX. századi szerző szerint régebben Ráckeve és Szigetszentmárton között létezett egy **Szentlászló** nevű település, aminek a XVIII. században még látszottak a romjai. Tény, hogy az első katonai felméréskor Szigetszentmártontól délre a térkép jelzett templomromot („*alte kirche mauern*”), az Angyali-sziget északi csúcsával egy magasságban, de nem tudni, hogy ez a szerzők által említett Szentlászló lehetett-e.³⁷ Vannak utalások arra, hogy Makád közelében, attól nyugatra egy **Ke-rekegyháza**, míg tőle délre egy **Szigetfő** nevű település is létezett valamikor.³⁸

Nagy Lajos Zoltán

Egy háromszáz éves mulató nóta

Pálóczy Horváth Ádám (1760–1820) korának nemesi családi összefüggéseivel szívesen látott vendég volt. Neves költőtársainak, mint Berzsenyi, Csokonai, Batsányi, Baróti Szabó Dávid ő ugyan nyomába sem léphetett, de azok is szívesen látták társaságát, hisz ki nem fogyott anekdotáiból, pajkos jókedvű nótáiból, amelyeket gyakran hangszereken kísérve adott elő. Kazinczy a *legpajkosabb ficzkónak* nevezte, aki „szüntelen dalol, (...) pipázik, tréfát űz, s neveteti azt, akivel szól”. A mai szociálpszichológia szakaszával ő kora társadalmában amolyan „hangulatkarbantartó” volt, akire mindig lehetett számítani. A költészetet és a hagyományok gyűjtését egyaránt hazafias tetteknek tekintette. Tőle magától tudjuk, hogy fölfigyelt a daloló parasztok énekére. Szólas- és közmondásgyűjteménye máig kiadatlan maradt, de *Ő és új, mintegy ötödfélszáz énekek, ki magam csinálmánya, ki másé* című kéziratos gyűjteményét a Magyar Tudományos Akadémia 1953-ban mégiscsak megjelentette. Ennek népi szövegeit azonban még nem vizsgálta behatóan a magyar népköltészeti kutatás. Hát bizony címe jól kifejezi tartalmát: elég vegyes, s nem is mindig irodalmi értékű dalokat tartalmaz a vaskos kötet. Számunkra talán az a legfontosabb, hogy műköltői alkotások mellett sok népdal, vagy népdallá lett műdal itt található az első köztetésben. Sőt a kor szokásától eltérően nem csak a dal szövege, hanem a dallama is le van jegyezve.

Rám a fölfedezés örömeivel hatott, amikor ennek a gyűjteménynek a 379. számú dalát megjelentem. Címe: *Szép asszony. Alatta: Nóta: Meghólt feleségem*. Dallamát a 256. ének tartalmazza. Maga a dal mindössze ennyi:

³² Pesty: PPS helynévtár 227–232. old., *Pataki* i. m. 19. old.

³³ *Bél* i. m. 151. old., P.M.K. II. 293. old., *Szaszkóné Sin Aranka*: Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye és a Kiskunság 1773–1808. KSH. Bp. 1988. 30. old., I. kf. XIV/XXIV., OSZK TM 3282, OSZK Bv. 1.991/1–4. Makád kataszteri térképe 1854; II. kf. 53./XXXII., *Pesty*: PPS helynévtár 227–232. old., *Galgóczy* i. m. III. 39. old., PML XXVII. 108. a. f. Szob-Dunaföldvári Duna szakasz helyszínrázai/ 85. szelvény

³⁴ HNT 2003. 586. old.

³⁵ DI. 942.

³⁶ OSZK K 1386 Tököl kataszteri térképe 1854., OSZK TM 10933. Tököl térképe 1993.

³⁷ *Pápai* i. m. 226. old., I. kf. XIII./XXIII.

³⁸ *Borovszky* i. m. 93–94. old., *Horváth Lajos*: Tass község története. Tass 1973. 30. old.

*Szép asszony a papné,
Szurtos a kovácsné,
Büdös a pacaltól
Mészáros Andrásné.*

Az akadémiai kiadvány jegyzetében Kiss József a következőket írja: „Népi jellegű strofa. P. H. Á. gyűjteménye legalább száz esztendő darabjai közé sorolta”. Pálóczi Horváth Ádám 1815-ben Kazinczyinak írott levelében e dal a különösen becsesek között említi. A dal a nem túlságosan hiteles Bartalus-gyűjtemény IV. kötetének 100. darabjaként is megjelent már (első versszaka ismeretlen forrásból). Úgy látszik, a szabadszájú költő nem tudta megtanulni, vagy elfelejtette a vers további részét, s talán a dallamát is, csak ráhúzta egy általa jól ismert nótára, mert csak ennyit irt le belőle.

Miért merem ezt mondani? Azért, mert Bátya gazdag népdalkincsének felgyűjtése közben erre a dalra is ráakadtam. A *Szép asszony* Pálóczi Horváth Ádám életében szélteben ismert, a virágénekekkel rokon pajkos énekek közé tartozott. Az efféle szövegűek közé: *A csaplárné lába közt, tuba gilice*. Vagy: *Én Istenem, de nagy lány! Csecsi fara be nagy mán!* (S itt csak azokból a szövegekből idéztem, amelyeket nem kellett a kritikai kiadás szemérmes szerkesztőinek kipontozással közölni, minek következtében a mai jámbor olvasó aligha tudja azokat passzív szókincsének aktivizálásával sem kiegészíteni, sem rekonstruálni.) Efféle dalokat a korabeli kurafiak (ma azt mondanánk: macsók) a maguk csapodárságára büszkén, hódításaikról, a nők könnyelműségéről dalolták, bizony nem éppen választékos nyelvezeten. Pálóczi uram az idézett pajkos énekből csak ennyit mentett meg, a teljes dal azonban tovább élt a magyar folklórban.

De miként jutottam e dokumentáltan legalább háromszáz esztendő népdal nyomára? Az 1900-as évek elején egy gyilkosság tartotta lázban Bátya népét. Egy Argat Péter nevű parasztleány megölt egy férfit. Talán haragosát, vetélytársát, ki tudja? Az ügy annyira bonyolult volt, hogy végül is nem akasztották fel érte, hanem hosszú börtönbüntetésre ítélték, amelyet a váci fegyházban le is töltött. Nem tudom, mivel teltek itt napjai. De egy biztos, Argat Péter elítélt egy vaskos kéziratos könyvet írt-másolt össze büntetésének idején. A könyv 21x17 cm-es vászonkötésű és 605 számozott lapból áll. Első lapján, mintegy címként, ez olvasható: *Emlék-versek és Magyar Népdalok Argat Péter tulajdona*. Sok-sok Petőfi vers, más (ismeretlen) költők versei és prózai olvasmányok is helyet kaptak benne. 1914. okt. 7-ei dátummal külön lapon kezd a *Szilaj csikók* című novellát. Ennek épp úgy nem tünteti föl a szerzőjét, mint egyéb másolmányainak. Ugyancsak külön lapon egy újabb fejezetként olvasható a *Magyar Nép-dalok* cím. A kötet vége felé pedig: *Emlék versek és Szerelmi versek tartalma* cím olvasható. Ez utóbbiban a következő, önkényes válogatásom is mutatja, miképp keveredett még akkor a népdal és a népies műdal a magyar emberek tudatában. Mert *A pécskai cigány soron* és az *Alkonyat száll a pusztára* című magyar nóták után ott árválkodik *A kisasszony gulyája*. Aztán megint műdalok: *A rab keserve*, *A fonóba száll a nóta*, majd ismét egy gyöngyszem: *A bihari határ szélén*, aztán néhány bizonytalan eredetű: *Vapaticsba járok, Átokházán születtem*, megint népdal: *Barázdába szállt*, majd egy hallgató (Agy kedvenc nótája): *Befújta az utat a hó*, aztán Petőfi verse: *Befordultam a konyhára*. Végül: ki tudja, népdal vagy műdal a *Betyár gyerek*, a *Cifra csárda*, de bizonyosan műdal a *Dicsértesség, szól a legény* meg a *Darumadár fenn az égen*. Gyönyörű kaligrafált betűk formálódtak a papiroson Argat Péter keze nyomán gubacstintával írva, úgyszólván helyesírási hiba nélkül. A könyvet saját maga be is kötötte. Hasonlított ez a korpusz a Pálóczi Horváth Ádáméra, amennyiben ő sem nevezte meg soha a lemásolt vers vagy próza szerzőjét. Meg kell jegyezni, hogy a daloknak általában nem adott címet a könyv írója, csak kissé nagyobb sorközzel különítette el egyiket a másiktól. Nos, a *Leégett a csere csuri cserény* kezdetű dal után szokásától eltérően aláhúzott címként szerepel a *Szép asszony (sic!)* A leírt három versszak szinte szó szerint egyezik az általam fél évszázaddal később lejegyzett változattal. Az első versszak vége:

*Gyere hozzám kincsem,
Nyalka csaplárosné.*

Argat Péter kiszabadulása után, nyilván már öregemberként őrizte kéziratos könyvét, ez emlékeztette a börtönévekre, s talán olvasgatott is belőle alkalmi hallgatóságának, ha összejöttek a szomszédok téli estéken. A nóta-versek dallamát is tudhatta és énekelhette is. Végül a vaskos kötet a fiára, majd az unokájára szállt. Így jutott a kezembe az 1950-es években. Jó néhány oldaláról fénymásolatot készítettem, s itt leltem rá a fennebb idézett versre is. De a teljesre.

Az meg valószínű csoda, hogy szinte ugyanebben az időben Monori Menyhárt bácsitól még a dallam is sikerült lejegyezni. Feltételezhető, hogy Argat Péter révén juthatott el hozzá a dal. Hogy mikor

és miként került be egy-egy népszerűvé váló népdal valamelyik faluba, ritkán deríthető ki. Tudjuk, nemigen lehet egy-egy népdal forrásvidékét sem pontosan meghatározni, de ez esetben, mivel papnéról esik benne szó, valószínű, hogy a dalszöveg nem katolikus, hanem nyilván református vidékről való. Ezt a dalt azonban mégis csak kevesen tanulták meg Bátyán, de akik tudták – mesélik – ők aztán lakodalmak, disznótörök vagy akár kocsmai iszogatások alkalmával, mint afféle „előadók” elképzelték, vagy inkább jókedvre derítették vele társaságukat.

Rubato **Monori Menyhért 1904.**

Szép asz - szony a pap - né

Szur - kos a ko - vács - né,

Jö - jön i - de kin - csem

Nyal - ka csap - lá - ros - né.

*Hozz bort kocsmárosné,
Tedd a hátam mögé
A lovam a papné
Nyergem a kántorné.*

*A nyoszolyám Erzsí
Lepedőm a Bözsi
A dunnám Katica
Tokja a Marica*

*Kötőfékem Sára
Lepedőm Kalára
Lidi a szemfödőm
Zsófi a szeretőm.*

A kritikai kiadásban közölt, P. H. Á. által lejegyzett dallam rekonstruált változata, eltérően a bátyai dūr jellegű változattól, moll jellegű, más a prozódiaja és izoritmikus, nem rubató, hanem giusto jellegű. Egyedül az ABCD sorszerkezet és az ereszkedő dallamvonal egyezik meg.

A XX. század elején a bátyai könyviró, rabként sınıylódó parasztleány láthatólag vonzódott a betyáros mentalitást kifejező dalokhoz. Talán titkon magát is betyárnak tartotta, talán a puszták szabad igazságosztója szeretett volna lenni. Argat Péter korában ugyanis még élt a betyárvilág emléke, az alföldi pusztákon még hatalmas nyájakat, gulyákat, méneseket terelgettek a pásztorok, s az ezekhez fűződő történeteket ébren tartották, vagy újratemtették a vásárokon széltében kapható filléres folytatásos ponyvaregények. Virágzott a pusztá- és a betyárromantika. A XIX. század második felében Európa-szerte hazánkat ez tette egzotikussá, ahogyan nem sokkal később Amerikát a miénkkel sok hasonlóságot mutató vadnyugati cowboy-világ mítosza. Nem csoda, hogy „szerzőnk” gyűjteményéből nem hiányozhatott az Alföld-szerte ismert betyárballada, a *Nem messze van ide kis Margita* kezdetű. Pentaton variánsaiból sok szövegváltozattal gyűjtöttem magam is Bátyán és Dsnokon. Aztán még hasonló témájú két újkori balladaszöveg található a kötetben: a már idézett *Leégett a csere-csuri cserény* meg a *Báró lánya* két változatban. Ezek egyike egy a XIX. század végén Kalocsán kiadott verses könyvben is megtalálható.

A hajdani szilaj pásztorok családot alapítani nemigen tudtak. A betyárok sorsa még később is hasonló volt. Kocsmárosnék, rossz erkölcsű lányok elégitették ki vágyaikat alkalomadtán, például, ha vásárban jártak. De általában is a *fehérnép bolondult a ridegek után* – írta Györfly István. Nem csoda, ha a

nőket csak lovának, nyergének, kötőfékének, lepedőjének, nyoszolyájának, dunnájának tekintette az ef-féle rideg legény, miként azt dalunk is bizonyítja. A felsorolt metaforák egyúttal még a „szelidebb” ma-gyar szerelmi költészet szimbólumainak kelléktárában is megtalálhatók.

Rubato Vidaszabó János 1907.

Sza - bad - ka - i sző - lők al - ja ho - mo - kos,
 Ar - ra jár - nak a nagy e - züst gom - bo - sok,
 Ar - ra hajt - sák a sok lo - pott lo - va - kat,
 A - zon ve - szik a nagy e - züst gom - bo - kat.

*Vásárokról vásárookra járok én,
 Sörrel, borral, sült hússal élek én,
 Sör előttem, két karjimba a babám,
 Hátam mögött J... bácsi muzsikál.*

*Az Isten is kurafinak teremtett,
 Az a huncut pap is annak keresztelt,
 Szeretem a menyecskéket, lányokat,
 Hogyha lehet meg is csalom azokat.*

*Ha feltűröm a gatyámnak két szárát
 Megkerülöm Ráday szép gulyáját,
 Kiszakitok harminchárom darabot,
 Netek lányok, tük is boldoguljatok.*

A *Szép asszony a papné* kezdetű mulatódal ismeretlen szerzőjének habitusát talán ezzel a hasonló mondanivalójú bátyai betyárdallal tudnám érzékeltetni. Ennek szövege alapján világosan áll előttünk az a betyár, aki azzal dicsekszik, hogy élete a vásári adás-vétel, az eszem iszom, a mulatozás, a lányok, asszonyok elcsábítása, velük szemben a gáláns viselkedés, a fényűző ruházkodás. Mindezek anyagi fel-tételeinek biztosítására pedig virtusból a hírhedett Ráday Gedeon királyi csendbiztos gulyáját dézsmál-ja meg.

Fehér Zoltán

